

Запорізький регіон у новітню добу

Г. Ф. Турченко

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Доба Центральної Ради, створення першої в ХХ ст. незалежної української держави – Української Народної Республіки, в новітній українській історіографії досліджувалася багатьма істориками. Згадаємо хоча б монографії В. Верстюка [1], В. Солдатенка [2], О. Реєнта [3]. В дослідженнях вказаних авторів зазначається, що період Центральної Ради відзначався бурхливим зростанням національної свідомості, небувалим національним піднесенням. Вивчаючи загальноукраїнські процеси, історики усвідомлюють необхідність висвітлення ролі в них регіонального фактора. В той же час, на рівні окремих регіонів події Українських визвольних змагань висвітлені недостатньо. Зокрема, дослідженню місця Запорізького краю в Українській революції доби Центральної Ради в історичній літературі приділено недостатньо уваги.

Існують тільки фрагментарні дослідження з зазначеної теми. Зокрема, низка статей В. Гвоздика присвячена аналізу партійно-політичної боротьби на Півдні України у 1917 – на початку 1918 рр. [4-6]. У своїх публікаціях В. Гвоздик побіжно аналізує особливості політичної боротьби у Запорізькому краї в зазначений період. В. Бондаренко досліджує процеси відродження козацтва на Катеринославщині (в тому числі і в Олександрівському повіті) у 1917 р. [7]. Махновський рух, який регіонально був пов'язаний із Запорізьким краєм, з кінця 80-х рр. ХХ ст. став предметом особливої уваги істориків [8–10]. Однак, ставлення Н. Махна та його оточення до української ідеї спеціально не досліджувалося. Виняток становить лише низка статей В. Чопа [11–12].

Мозаїка локальних процесів і подій в Запорізькому краї в 1917–1918 рр., описаних істориками, поки що не створює достатньо чіткої і цілісної картини. Для того, щоб ця картина виникла, необхідні узагальнюючі праці.

Метою нашої статті є охарактеризувати місце Запорізького краю в подіях Української революції доби Центральної Ради.

В лютому 1917 р. у Росії перемогла демократична революція. Самодержавний режим був знищений. Звістка про повалення царату рознеслася по всій Україні. В Олександрівську, Бердянську, Мелітополі та інших містах Запорізького краю на центральних площах і вулицях відбулися багаточисельні демонстрації і мітинги. Так, наприклад, 4 березня 1917 р. такий мітинг під гаслами підтримки демократичного ладу зібрався біля будинку земської Управи Олександрівська. Під впливом революції всі прошарки суспільства були втягнуті в політичну боротьбу, яка в Запорізькому краї мала певні особливості.

Відомо, що Запорізький край відрізнявся національною строкатістю. Хоча українське населення переважало, особливо в селах, російська, єврейська та польська національні меншини були досить чисельними та впливовими. Вони були широко представлені в торгівлі та промисловості регіону. Певну роль в розгортанні партійно-політичної боротьби відігравали і представники молдавського, німецького, вірменського та польського населення, що компактно проживали в тому чи іншому місті краю. В м. Олександрівську на весну 1917 р. проживало: українців близько 34%, росіян – близько 30%, євреїв – 20%, поляків – 6% [13, арк. 68]. Також у місті мешкали німці, білоруси, хорвати, литовці та представники інших національностей.

Важливим чинником загострення політичної боротьби було військово-стратегічне положення регіону: близькість фронту, зосередження значної кількості підприємств, що широко

використовували енергетичний і сировинний потенціал Донбасу та Криворіжжя. За період ведення війни на території краю зосередилася значна кількість біженців та військовополонених.

Лютнева революція активізувала національно-визвольний рух серед українського населення, позбавленого елементарних національних прав – навчання рідною мовою, розвитку національної культури. При всій своїй національній строкатості Запорізький край був втягнутий в орбіту широкого українського національно-визвольного руху, в першу чергу, через створення культурно-національних товариств, українських громад та українських політичних партій і організацій.

Серед населення нашого краю найбільшим впливом користувались українські соціал-демократи та есери. Представники УСДРП та УПСР брали активну участь в роботі об'єднаних засідань українських національних організацій та “демократичних сил” в м. Олександрівську влітку 1917 р. На цих засіданнях обговорювались проблеми поточного моменту, будувались плани майбутньої діяльності в культурно-національній сфері міста, складали передвиборчі платформи на вибори до міських дум тощо.

В Оріхові гурток УПСР утворився ще в 1908 р. Його очолював Д. Ярош. Він планував відкрити легальні сільські бібліотеки та організувати товариство “Просвіта”. В умовах реакції цей гурток припинив свою діяльність. Весною–влітку 1917 р. організації УПСР з'явилися в Бердянську, Мелітополі, Токмаку, Оріхові та Олександрівську. Українські есери отримали широку підтримку в повітах завдяки активній роботі соціалістів у земствах та боротьбі за розв'язання аграрного питання.

У серпні 1917 р. в Мелітополі відбулася нарада українських політичних та суспільних організацій Північної Таврії, в резолюції якої було записано: “Українські Установчі збори повинні вирішити долю суверенної України, а рішеннями Російських Установчих зборів вона повинна об'єднатися з Росією вільна з вільною, як рівна з рівною”.

Таким чином, українські національні сили намагалися вирішити всі болючі питання цивілізованим шляхом через скликання Установчих зборів. В той же час лунали поодинокі виступи громадських діячів – членів партії УПСР та безпартійних, які вимагали проголошення незалежності України, в формі республіки або гетьманату. Особливо поширеними були ідеї самостійності в середовищі тилових військових.

Населення Запорізького краю було проінформоване про події, що відбувалися в Києві. Широкий відгук отримали Перший та Другий Універсали Центральної Ради. 26 травня 1917 р. селяни с. Михайлівка-Льовшина Андріївської волості Олександрівського повіту на своїх зборах прийняли резолюцію з підтримкою Центральної Ради й “домаганням і далі працювати для нашого відбудування національно-територіальної автономії на федеративно-демократичних початках”. Громада зібрала 95 карбованців і вирішила надіслати їх Центральній Раді “на потреби нашого славного українського організованого і озброєного війська...” [14, с. 339–340]. Подібні рішення приймалися й іншими зборами громадськості краю.

Л. Черниця, В. Шаровський з Олександрівського повіту Катеринославської губернії та Ю. Гавриленко з Бердянського повіту Таврійської губернії брали участь в роботі Українського селянського з'їзду, що відбувся 10–16 червня 1917 р. в Києві. На з'їзді їх було обрано до складу Центральної Ради. В Центральній Раді працювали також представники національних партій, що діяли в Запорізькому краї, делегати від робітництва та інтелігенції Олександрівського, Мелітопольського та Бердянського повітів.

Яскравим проявом активізації українського національного життя був рух з відновлення діяльності товариства “Просвіта”. 11 березня 1917 р. в губернському центрі – Катеринославі – було відновлено товариство “Просвіта”, яке було закрито на початку 1916 р. 12 березня 1917 р. проводились перші збори “Просвіти”, на яких були присутні гості із Олександрівська. Було обрано правління з 13 чоловік, а також створені комісії: по організації філій і проведенні вечорів, видавнича, шкільно-лекційна та бібліотечна. Урочисте відкриття Катеринославської “Просвіти”, як свято української людності міста, проводилося 18 березня 1917 р. А вже 24 березня 1917 р. з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію Катеринославської “Просвіти” в Олександрівську. У перший же вечір до “Просвіти” записалося близько 150 чоловік. Було обрано раду товариства у складі: Ткаченка, Янчука, Обрамєнка, Козачука, Похілова, Безверхого, Сіваша та інших. В статуті “Просвіти” було записано, що “товариство ставить своїм обов'язком працювати для розвитку просвіти і добробуту українського народу, а також для його політичного виховання і взагалі для розвитку української національної культури...”.

Не маючи власного приміщення, “Просвіта” вела активну боротьбу за Народний дім. В листі голови ради товариства “Просвіта” Лазаренка в Олександрівську міську управу від 10 липня 1917 р. було записано: “На великий жаль нам всім, українцям, Народним домом керує якась комісія, яка до українського руху ніяких відносин не має. “Просвіта”, взявши на себе великий тягар – освічення українського народу в Олександрівську, котрого, безумовно є більшість, має більш всіх моральне право на користування цим Домом і накладає надію, що міська Управа негайно

передасть Народний дім Товариству". Вимогу товариства підтримали на об'єднаному засіданні 11 липня 1917 р. міські організації УСДРП, УПСР, залізнична українська культурно-освітня організація Катеринославської залізниці – курінь "Хортиця", українська залізнична культурно-освітня організація південних залізничних доріг – курінь "Січ", а також делегати повітового селянського з'їзду. В результаті в липні 1917 р. "Просвіти" спочатку було надано в Народному домі приміщення для бібліотеки-читальні (безкоштовно), а потім, оскільки товариство взяло на себе нагляд за ремонтом залу і сцени Народного дому, воно отримало право розпоряджатись і цими приміщеннями на період ремонту. Однак із встановленням в м. Олександрівську радянської влади цей будинок почав використовуватися для потреб радянських установ.

Олександрівська "Просвіта" проводила активну діяльність. При товаристві працювали театральна, співоча та лекційна комісія, діяла бібліотека-читальня. Просвітяни влаштовували в міському саду платні гуляння на користь товариства. В умовах, коли не було радіо та телебачення ці акції мали величезний вплив на населення. Просвітяни мали власний кіоск на вулиці Соборній (нині – проспект ім. Леніна) для продажу українських книжок, які користувались величезним попитом. "Просвіта" порушила питання про спорудження в місті пам'ятника Т.Г. Шевченку, використавши для цього кошти, зібрані на пам'ятник царю Олександру II [15, арк. 138–141].

"Просвіти" виникали і в Мелітопольському і Бердянському повітах. Серед найбільш активно діючих товариств варто відзначити Катеринославську "Просвіту" Гуляйпільської волості. Вона існувала ще в 1916 р.. "Просвіта" мала при собі вісім хат-читалень, школу для ліквідації неписьменності серед дорослих, хор, драматичний гурток, оркестр, гурток дитячих розваг, лекторський гурток та своєрідну ремісничу школу, де бажаючі мали можливість опанувати столярним та палітурним ремеслами. Велику діяльність проводили і просвітяни Мелітопольського повіту.

Діяльність "Просвіт" вимагала певних коштів. Вони складалися здебільшого з членських внесків, зборів від вистав, пожертв, видавничої діяльності. Взавшись за нелегку справу в роки, коли навкруги точилася боротьба за владу, "Просвіти" відчували себе рятівниками української мови, культури, духу нації. Чимало з цих "Просвіт" називали себе "Українськими товариствами "Просвіта", деякі з них носили імена Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого. Свою мету ці товариства бачили в тому, щоб "будити і задовольняти громадянство в справі освіти, морального і духовного виховання" (Балабинська "Просвіта"), в об'єднанні всіх сил на добробут українського народу (Благовіщенська "Просвіта"). Мелітопольське товариство ставило собі за мету "проводити свою культурно-просвітню роботу в українських національних формах". При цьому деякі "Просвіти" об'єднували навколо себе тільки українців, інші – людей різних національностей. Деякі з них ледве налічували до 30 членів, інші мали понад 100.

Основу "Просвіт" краю складали, переважно, представники місцевої інтелігенції (вчителі, лікарі), були серед них робітники та селяни, чимало молоді.

Завдяки діяльності "Просвіт" Запорізького краю багато українців вперше дізналися про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне і соціальне визволення, долучилися до скарбниці вітчизняної і світової культури. Творчі колективи "Просвіт" охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл і гімназій [16, арк. 46; 17, арк. 22]. Діяльність "Просвіт" сприяла формуванню національної ідентичності мешканців краю.

Отже, Українська національна революція активізувала український національний рух, в який було втягнуто більшість населення нашого краю. Поряд з просвітянськими створювалися й інші культурні національні товариства. Влітку 1917 р. в Олександрівську робітники Південних залізничних майстерень та Катеринославської залізниці заснували культурно-освітні організації – курені "Січ" та "Хортиця". Курінь "Січ" мав у своєму складі драматичну секцію. Представники цих куренів восени 1917 р. брали участь в засіданнях комітету повітової ради, повітових осередків українських партій УСДРП і УПСР, товариства "Просвіта" тощо.

Весною 1917 р. в Україні почалося формування озброєних об'єднань місцевої самооборони – загонів Вільного козацтва. Відроджуючи традиції козацтва, національно свідоме населення України прагнуло таким чином протистояти анархії, що поступово зростала.

Після одержання у вересні 1917 р. Олександрівською повітовою радою відношення Військового Комітету Української Центральної Ради про створення подібних організацій для самооборони, у жовтні 1917 р. розпочалося формування козацьких організацій в Олександрівську. Було сформовано два курені Вільного Козацтва – "Січ" та "Хортиця". Вірогідно, що ці курені були утворені на основі куренів олександрівських залізничників [18, арк. 10]. Отаманом куреня Вільного Козацтва "Хортиця" був І. Оліфер, який попередньо був серед проводу залізничного куреня "Хортиця" і неодноразово делегувався останнім на засідання повітової ради та об'єднаних засідань українських національних громадських організацій.

Активізації українського національного життя сприяла й політика Тимчасового уряду щодо південноукраїнського регіону. Коли в ході національно-визвольної боротьби і проголошеного Українською Центральною Радою II Універсалу Тимчасовий уряд встав перед необхідністю погоджуватися на автономію України, він усіма силами прагнув вивести за межі автономії Південь України. Про це яскраво свідчив його документ – “Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні”, датована 4 серпня 1917 р.. За “Тимчасовою інструкцією” поза всяким впливом Генерального Секретаріату залишалася більша частина України: Катеринославська, Харківська, Таврійська і Херсонська губернії [19, с. 214].

Антиукраїнська політика Тимчасового уряду викликала хвилю невдоволення населення Півдня України, яке не могло сприйняти його виведення за межі автономної України. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм із резолюціями зборів і мітингів, які засуджували політику Тимчасового уряду та його Інструкцію. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко так описав революціонізуючу роль обмежень, накладених Тимчасовим урядом: “...Вони об’єднували, ці обмеження, гуртували соборну Україну... “Окраїни” заворушилися, захвилювалися, стали тягнутися до автономної України. Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України сипалися протести проти поділу єдиного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того були байдужими до українського відродження. Інструкція прислужилась до зміцнення й об’єднання національної свідомості краще, ніж сотні агітаторів” [20, с. 48–49]. Одна з резолюцій, викликана Інструкцією, була надіслана з Олександрівська і 12 серпня 1917 р. надрукована в газеті УСДРП “Робітнича газета”: “Об’єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, Січі “Хортиця” і товариства “Просвіта”, обміркувавши Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові, гостро засуджує політику буржуазних членів уряду в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального Секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме Раду в її боротьбі за втілення в життя Конституції України, розробленої Центральною Радою” [14, с. 610,635]. 6 серпня 1917 р. відбулися загальні збори жителів Велико-Михайлівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 250 чоловік, які прибули на збори, виступили з протестом проти рішення уряду залишити поза межами України Катеринославську, Херсонську та Харківську губернії [14, с. 627].

Таким чином, події Української революції посилили український національний рух в нашому краї. Наведені факти свідчать про популярність ідей державного суверенітету України не тільки в сільських регіонах, а й в промислових містах.

В політичному житті Запорізького краю помітну роль відігравали загальноросійські партії – кадети, соціал-демократи, есери, більшовики та єврейські національні партії – “Поалей-Ціон”, “Бунд”, партія соціалістів-сіоністів та інші. Партія кадетів (головна урядова партія) мала у містах Запорізького краю свої невеликі, але досить впливові організації. Політичні симпатії селян були, переважно, на боці партії есерів (як української, так і російської). На робітників значний вплив мали соціал-демократи.

Досить активними в краї були єврейські національні партії. Єврейський політичний рух в 1917 р. розвивався в основному на засадах сіонізму, пов’язаного з підготовкою ідеологічних, політико-правових та матеріально-правових умов для масової еміграції єврейського населення з Росії до Палестини. Крім того, чисельні сіоністські організації активно працювали над проблемою підвищення “культурного рівня і економічного благополуччя” єврейського населення безпосередньо в Росії. Найбільшими центрами сіоністського руху в нашому регіоні були Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ. В Олександрівську після ліквідації самодержавства регулярно виходила газета “Еврейская мысль”. Ліве крило сіоністського руху було представлене Єврейською соціал-демократичною партією “Поалей-Ціон”, Соціалістичною єврейською робітничою партією (СЕРП) і партією соціалістів-сіоністів (ПСС). В Олександрівську поалей-сіоністський осередок налічував 50 чоловік [5, с. 111]. По декілька десятків чоловік складали організації “Поалей-Ціон” в Бердянську, Мелітополі та інших містах нашого краю. Влітку 1917 р. СЕРП та ПСС об’єдналися і утворили Об’єднану єврейську соціалістичну робітничу партію, що співпрацювала із Всесвітньою сіоністською організацією, контактувала з українськими есерами. Весною і влітку 1917 р. організації цих партій існували в містах нашого регіону. Сприяючи єврейській еміграції до Палестини, члени цих організацій заявляли про свої наміри боротися за демократичні перетворення в Росії разом з російським пролетаріатом. Впливовою була і партія Бунд – “Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії”. Олександрівська бундівська організація налічувала 82 чоловіки.

На території нашого краю існували і національні об’єднання польської общини. Влітку 1917 р. в Мелітополі, Бердянську та інших містах утворились польські громади.

У Запорізькому краї виникали нові та зміцнилися діючі професійні спілки робітників і службовців. Протягом квітня 1917 р. були організовані профспілки на заводах Токмака. У травні виникла професійна спілка металістів у Бердянську; 11 червня 1917 р. в Олександрівську відбулись збори делегатів профспілок, які ухвалили об'єднати всі профспілки міста в "Спілку спілок". Н. Махно в 1917 р. очолював профспілку металістів м. Олександрівська.

Отже, весь Запорізький край був покритий мережею різноманітних політичних партій та громадських організацій. Лише в Бердянську активно працювали відділи понад 15 партій.

Після Лютневої революції кардинальних змін у системі управління державою не відбулося. На всі українські губернії формально поширювалася влада Тимчасового уряду. Він 4 березня 1917 р. і видав постанову, згідно з якою губернатори та віце-губернатори усувалися від посад, а їхні обов'язки покладалися на голів губернських земських управ – губернських комісарів. Більшість комісарів належала до кадетів. Вони вживали всіх заходів, щоб припинити дальший розвиток революції, не допустити розширення національно-визвольного руху. Проте у своїй роботі комісари спиралися на губернські, повітові і міські утворення, що залишалися як органи місцевого самоврядування з дореволюційних часів, а також на громадські комітети, що виникли в перші революційні місяці як прояв народної ініціативи, як перші кроки реальної демократії.

Створення таких комітетів мало свою специфіку. У селах та невеликих містечках комітети вибиралися прямим голосуванням безпосередньо під час загальних зборів населення. В ряді міст вибори відбувалися по куріях. В Оріхові вибори відбувалися по 5 куріях: від приказчиків, торговців і учителів у виконавчий комітет увійшло по 3 чоловіки, а від ремісників та біженців – по 2 представники.

В Олександрівську вибори в громадські комітети відбулися в березні 1917 р. в два етапи. На першому етапі – 6 березня 1917 р. – на всіх заводах, майстернях і установах обирали виборщиків, які вже на другому етапі – 9 березня – мали безпосередньо обирати членів міського комітету. До виборів було допущено 108 делегатів від 37 громадських організацій і 54 делегати від ради робітничих і солдатських депутатів. За результатами голосування у міський виконавчий комітет ввійшли 18 осіб. Головою виконкому став місцевий нотаріус С. Білоцетов, його заступниками обрали земського гласного П. Рудя та земського санітарного лікаря М. Попова; секретарями – А. Шрамова, Ф. Євтушенка.

Аналогічні зміни відбулися і на селі. Замість старих волосних управ утворювались волосні та сільські виконавчі комітети, провідну роль в яких відігравали представники авторитетніших заможних верств населення. На повітовому рівні ситуація була іншою. Органи управління об'єднували представників різних верств населення. Так, Олександрівський повітовий комітет складався з 36 представників Селянського союзу, 4-х чоловік – від ради солдатських депутатів, 4-х – від ради робітничих депутатів, 3-х членів Олександрівського міського громадського комітету і одного представника від єврейських організацій.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів влади в умовах Лютневої революції виникли ради робітничих і солдатських депутатів. 3 березня 1917 р. Рада робітничих і солдатських депутатів була створена в Бердянську, 4 березня – в Мелітополі, 8 березня – в Олександрівську, в середині березня в Оріхові та інших містах. Абсолютну більшість місць в радах отримали партії меншовиків, есерів, бундівців, що відповідало реальному впливу цих партій на населення краю в той час. Склад Рад визначав їхню політичну лінію. Лідери меншовиків та російських есерів не ставили під сумнів право Тимчасового уряду на владу.

На території нашого краю, на Гуляйпільщині виникла оригінальна форма місцевого самоуправління, яку пов'язують з ім'ям Н. Махна. У березні 1917 р. було створено Гуляйпільський Селянський союз. Головою комітету союзу, що об'єднав 28 селян, став Н. Махно. Період з квітня 1917 р. по квітень 1918 р. був часом мирного розвитку махновського руху, коли в межах Гуляйпільщини фактично сформувалась окрема територіальна одиниця. Повнотою влади в Гуляй-Полі володіла волосна рада робітничих і селянських депутатів, що перебувала під контролем ГТАК – Гуляй-Пільської групи анархо-комуністів. Н. Махно намагався використати для побудови продекларованого "вільного радянського ладу" наявні форми общинного самоврядування. Селянські Сходи являли собою постійно діючі референдуми, на яких обговорювались дії влади, що давало можливість певного контролю над нею. Селянство в основному підтримувало подібну політику, очікуючи встановлення у "вільному районі" нових привабливих форм суспільного життя. Махновці закликали селян ігнорувати розпорядження Тимчасового уряду і Центральної Ради.

Прикладом участі населення міста у формуванні представницьких органів місцевого самоврядування були вибори до міських дум. Останні вибори до міського управління напередодні повалення самодержавства відбулися у м. Олександрівську влітку 1916 р. Термін діяльності міського самоуправління мав скінчитися на початку 1919 р. Однак Лютнева революція радикально змінила ситуацію в країні. Вибори до міської думи Олександрівська проходили згідно з постановою "про здійснення виборів гласних міських дум та про дільничні міські управління" (від 15 квітня

1917 р.) вперше на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Міською типографією Олександрівська було здійснено тиражування даного закону.

Стара адміністрація Олександрівської думи питаннями організації виборів майже не займалася. Місто було поділене на 7 виборчих районів. Вибори до Олександрівської міської думи відбулися 2 липня 1917 р. У місті конкурувало 10 списків. В голосуванні взяло участь близько 65% мешканців.

Напередодні виборів розгорнулася гостра політична боротьба. На крайньому лівому крилі політичного спектру були більшовики, які вважали себе послідовними революціонерами та виразниками класових інтересів свідомих робітників та селян. Більшовики розглядали муніципальну кампанію не стільки як засіб здійснення широких соціально-економічних реформ в місті, що були на їх думку неможливими в умовах війни і збереження влади в руках буржуазії, а в першу чергу з точки зору стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції.

Соціалістичний блок, у складі російських меншовиків і есерів, включився у виборчу кампанію, взявши на озброєння теорію “Муніципального соціалізму”. Він запевняв виборців, що шляхом поступових реформ через органи місцевого самоврядування маси зможуть прийти до соціалізму.

Підтримуючи загальнодемократичні вимоги, єврейські партії пропагували і національні гасла: створення єврейських навчальних закладів, збереження єврейських освітніх, медичних та благодійних установ муніципальними коштами, щоб розпорядження і постанови органів місцевого самоврядування публікувалися і єврейською мовою. Під час виборів розгорнулася гостра боротьба між двома єврейськими партіями – бундівцями і сіоністами. Представники Бунду на чисельних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського люду – це загальнопролетарські інтереси і заохочували виборців приєднатися до соціалістичного блоку. А інші єврейські громадські організації виставили своїх кандидатів за списком Єврейського позапартійного блоку. Поляки-соціалісти вирішили віддати свої голоси соціалістичному списку. Окремими списками виступали: партія народної свободи, Олександрівський комітет РСДРП(б).

Активну політичну боротьбу під час муніципальних виборів проводили і українські національні соціалістичні партії, з’єднані в український соціалістичний блок. Його програма включала питання національно-територіальної автономії України, українізації освіти і діловодства та інші загальнодемократичні вимоги.

Виборча кампанія до Олександрівської думи мала певні особливості: по-перше, більшість виборців вперше брала участь у виборчій кампанії, по-друге, самі вибори проходили в складних соціально-економічних умовах. Наслідком цього було, як згадували свідки, те, що під час виборів до дум панувала “анархія та неосвіченість”, що пояснюється відсутністю демократичної традиції. Проведення виборів до міських дум за партійними списками стало своєрідною репетицією більш важливих для України Установчих зборів.

У результаті виборів в Олександрівську думу перемогу отримав соціалістичний блок, у який входили російські меншовики та есери. За них проголосувало близько 60% виборців. Друге і третє місце поділили між собою єврейський та український соціалістичний блок. Більшовики, що проводили галасливу кампанію під час виборів, програли їх [21, с. 63]. Не отримала очікуваного результату і кадетська партія. За її представників проголосувала незначна частка населення – службовці та представники зрусифікованої інтелігенції.

Результати виборів віддзеркалювали політичні симпатії населення. Несподіванкою в зрусифікованому Олександрівську було те, що українські партії успішно провели кампанію.

Таким чином, питання про долю революції, про те, кому належатиме влада в країні, значною мірою залежало від того, на чиєму боці виступатимуть маси, що пробудилися до активної політичної діяльності. Тому зусилля всіх партій, що представляли інтереси різних класів, були спрямовані на завоювання симпатій цих мас. Суперництво між блоками було гострим, форми і методи боротьби різноманітними. При цьому взаємна гостра критика одних іншими була звичайним явищем. Не менш напруженою була боротьба під час виборчих кампаній до місцевих дум в інших містах нашого краю.

Демократична революція 1917 р. відкрила нові, небачені раніше можливості. Населення України отримало право брати участь у законодавчому процесі через скликання Всеросійських та Українських Установчих зборів. Це були перші уроки демократії.

На листопад 1917 р. були призначені вибори до Всеросійських Установчих зборів. Серед претендентів у вищий законодавчий орган Росії від Катеринославської губернії були і представники Олександрівська: голова міської ради робітничих і солдатських депутатів меншовик І. Мочалов та голова Олександрівської ради селянських депутатів С. Попов, якого і було обрано до Всеросійських Установчих зборів. Результати виборів по Олександрівську були такі: за більшовиків проголосувало 26% учасників голосування, за список українських есерів і соціал-демократів віддали свій голос 23%. Третє місце у підсумку зайняли єврейські національні партії – їх

підтримали 18% [21, с. 63]. По всьому Олександрівському повіту перемогу отримали українські національні партії.

12–14 листопада 1917 р. відбулися вибори в Таврійській губернії, зокрема, у Мелітопольському та Бердянському повітах.

Українські національні партії в свій список включили таких представників УПСР: М. Салтана, А. Жолудя, Є. Гавриленко, С. Булгакова, В. Волика, П. Щирого, П. Близнюка та інших. За них проголосувало 61,5 тис. виборців. Українські партії випередили на виборах організації кадетів, меншовиків, більшовиків, але поступились російським есерам.

Результати виборів до Всеросійських Установчих зборів стали свідченням значної впливовості українських національних партій у регіоні. Але Всеросійські Установчі збори працювали лише один день й були розігнані більшовиками. Курс більшовицької партії на встановлення партійної диктатури не міг співіснувати з обраними на демократичних засадах Всеросійськими Установчими зборами.

Утвердження української державності могло бути реалізоване тільки через скликання власного парламенту – Українських Установчих зборів, як символу національної єдності. На засіданні Центральної Ради 17 жовтня 1917 р. була ухвалена резолюція про проведення Українських Установчих зборів. Вибори були призначені на 27–29 грудня 1917 р.

Центральна Рада створила Головну комісію в справах виборів до Українських Установчих зборів, яка почала роботу 14 листопада й асигнувала на передвиборчу кампанію 1 млн. 500 тис. крб. Українські Установчі збори повинні були складатися із 400–425 чоловік. Для проведення виборів уся територія України була поділена на виборчі округи. Безпосередньо виборчими справами займалися окружні виборчі комісії. Крім того, були створені виборчі дільниці по повітах та містах.

В Олександрівську вже 1 грудня міська управа для проведення виборів в Українські Установчі збори почала складати виборчі списки. Через тиждень їх оголосили для загального ознайомлення та виправлення помилок. Ще через тиждень провели повторну публікацію вже виправлених списків. Самі вибори пройшли з 27 по 29 грудня по семи міських дільницях. Перед виборами Олександрівське міське самоврядування через засоби масової інформації закликала мешканців "...голосувати за достойних кандидатів, ... за політичні партії та об'єднання, погляди яких поділяєте". Така активна роз'яснювальна робота проводилась міською думою з метою залучення населення міста до участі в справді демократичних виборах – незвичних для більшості виборців.

Виборча кампанія до Українських Установчих зборів в Запорізькому краї проходила в складних політичних та соціально-економічних умовах. Основна специфіка була в тому, що на час виборів до Українських Установчих зборів більшовицьким з'їздом Рад у Харкові була проголошена радянська влада в УНР. І якщо центральні райони країни ще знаходились під впливом Центральної Ради, то на Катеринославщині та Північній Таврії в результаті військових дій влада поступово зосереджувалась в руках більшовицьких органів управління, які проводили виборчу кампанію у своїх інтересах.

Напередодні виборів у м. Олександрівську розгорнулась гостра політична боротьба. Вона велася між загальноросійськими політичними партіями (більшовиками, меншовиками, кадедами, соціалістами революціонерами), з одного боку, та українськими соціалістами революціонерами й соціал-демократами – з іншого. Проте не залишились осторонь і інші політичні партії й об'єднання. Досить активно провели передвиборчу кампанію в цьому регіоні єврейські та польські організації, позапартійні об'єднання та організації.

Голосування проходило при малій активності виборців. Тільки четверта частина громадян м. Олександрівська (7481 чоловік), занесених у списки, прийшли на виборчі дільниці, тоді як під час виборів до Всеросійських Установчих зборів голосувало близько 18 тис. виборців. Малу активність виборців можна пояснити й тим, що на час виборів в Олександрівську більшовики мали контроль над містом. Це визначило і результати виборів. Голоси виборців поділились так: найбільше голосів отримав список № 9 (більшовики), на другому місці був список №15 (українські соціал-демократи), на третьому – список № 16 (кадети). Значну кількість голосів отримали також меншовики, есери, єврейські партії. Перед більшовицькою загрозою консолідували свої сили заможні верстви населення. Значних успіхів у виборах в Олександрівську домогся "Союз земельних власників".

Результати виборів до Українських Установчих зборів свідчили про стабільне зростання національної свідомості виборців. Так, якщо на виборах міської думи за національний список голосувало 11% жителів міста, то під час останніх виборчих кампаній цей показник майже подвоївся.

У цілому по Олександрівському повіті більшість голосувала за українські списки. Значних результатів досягли УСДРП, Селянська спілка і УПСР. Більшовики отримали 20% тих, хто мав право голосу.

У цілому по Катеринославській губернії проголосувало 40% громадян, що мали право голосу [4, с. 158]. Найбільше голосів отримав список українських національних партій №5 (Селянська спілка та УПСР). За цим списком обрано 22 члени Українських Установчих зборів (С. Бачинський, А. Кучеренко, Г. Гаценко, С. Тищенко та інші). На другому місці був більшовицький список №9 (від робітників, селян, солдатів Катеринославської губернії і Сердюцького ім. Отамана Орлика полку). За цим списком обрано Ю. Лещинського, А. Каменського, Е. Квірінга та інших. На третьому місці – список №3 (партія російських соціалістів-революціонерів). За списком українських соціал-демократів пройшов В. Винниченко.

Від Олександрівського повіту Катеринославської губернії до Українських Установчих зборів були обрані за списком №5 Є. Іванченко та Н. Хоменко. Що стосується Таврійської губернії, то українські національні організації підтримували ідею скликання Українських Установчих зборів, а представники загальноросійських партій негативно поставилися до проголошення УНР, тому не поспішали з організацією виборів. Проте більшовицька загроза призвела до запізнілої їх співпраці з органами влади УНР. Це питання обговорювалось 17–18 грудня 1917 р. в Мелітополі на зборах політичних національних та демократичних організацій Північної Таврії. Їх учасники висловились за участь населення краю у виборах до Українських Установчих зборів, наголошувалось на необхідності налагодити безпосередні зв'язки з Центральною Радою. Проте вибори так і не відбулися через встановлення в Таврійській губернії більшовицької диктатури.

Українські Установчі збори також не були скликані, бо результати волевиявлення українського народу не влаштовували більшовиків. Населення нашого краю, як і в цілому по Україні, надало підтримку українським національним партіям, визнавши цим Центральну Раду та УНР. Більшовицька партія програла вибори і тому обрала тактику на ігнорування волевиявлення українського народу і розпочала військову експансію проти УНР. Цим були зведені нанівець результати напруженої боротьби українського народу за державну незалежність. Наш край був втягнений у вир війни.

Восени 1917 р. загострилися відносини Центральної Ради з Тимчасовим урядом. У вересні 1917 р. питання про ставлення до українського національного руху розглядала Бердянська повітова Рада селянських депутатів. Член її С. Курочкін повідомив про переговори Тимчасового уряду з Центральною Радою і вимагав вивчення української мови в школах. Прагнення українців до автономії він пояснив тим, що "Росія образила Україну чим тільки могла".

Після повалення Тимчасового уряду та захоплення влади більшовиками у Петрограді Центральна Рада 7 листопада 1917 р. оголосила свій III Універсал про створення УНР у складі 9 українських губерній, в тому числі Таврійської, але без Криму. Зміст Універсалу, публікований в усіх великих містах нашого краю, обговорювався на засіданнях міських дум, Рад робітничих і військових депутатів, українських національних партій та громадських організацій. В Олександрівську з приводу оголошення III Універсалу відбулося свято. Було відправлено молебень, відбувся парад вояків-українців, вільних козаків. Маніфестантів вітали комісар УНР Лазаренко, голова повітової управи Міхно, голова ради селянських депутатів Іванченко, представник Вільного козацтва І. Оліфер та інші. Виступи всіх промовців супроводжувалися гучними "Слава" та оплесками [7, с. 164].

Міська дума м. Олександрівська зайняла послідовну позицію відносно заколоту більшовиків у Петрограді. 27 жовтня 1917 р. вона випускає звернення "До населення міста" такого змісту: "У зв'язку з подіями, що мали місце в Петрограді і в інших містах Російської республіки, в місті Олександрівську невелика група осіб, які називали себе "більшовиками" робить спроби захопити у свої руки владу... Олександрівська дума, обрана на демократичних засадах, вважає своїм обов'язком гарантувати спокій населенню міста".

Олександрівська міська дума, звертаючись до населення міста із проханням підкорятись розпорядженням тільки міської управи та урядового комісара, пропонувала розпорядження від інших організацій та осіб вважати незаконними. Міська управа також вважала, що населення допоможе їй з необхідним спокоєм провести виборчу кампанію до Установчих зборів, які зможуть вирішити всі проблеми та виразити волю народу.

Міська дума Олександрівська 27 жовтня постановила також створити при міському управлінні комітет по захисту громадської безпеки із представників міської та земської управ, ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, військової організації та військової частини, соціалістичних партій та громадських організацій. Комітет, до обрання президії, на нараді 28 жовтня, доручив міській управі та повітовому комісару Тимчасового уряду вжити заходів для захисту громадської безпеки та спокою.

У листопаді 1917 р. ситуація в м. Олександрівську ускладнилась. Більшовики міста взяли курс на збройне захоплення влади. Для посилення місцевих більшовиків прибув загін із Києва в складі 30 чоловік під командуванням більшовика О. Анісімова. Відразу вони почали заарештовувати людей без пред'явлення звинувачення. В будинках знатних та поважних людей проводили обшуки

без дозволу відповідних інстанцій, майно могли конфіскувати. Таке становище продовжувалось і набувало все більшого розмаху.

З метою стабілізувати ситуацію в місті в кінці листопада 1917 р. до Олександрівська прибули збройні частини Центральної Ради, частини 48-го донського козачого полку, кавалерійські ескадрони кримських татар. Місто також захищали загони “Вільного козацтва”, військовики третьої тилової ремонтної автомобільної роти. Захисники міста мали на озброєнні бронемашини.

Перші бої у м. Олександрівську розпочалися 12 грудня 1917 р. Бої тривали три дні – до 15 грудня. Головні події розгорнулись 13 грудня. Жорстокі бої з перемінним успіхом відбулися в центрі міста – на вулиці Соборній, та на Катерининському залізничному вокзалі. Більшовики обстрілювали вокзал із гармат. В ході бою з обох боків були полонені. Пізно ввечері обидві сторони пішли на переговори про обмін військовополоненими й припинення вогню. Переговори проходили за участю представників міської управи. З української сторони була поставлена умова звільнення військовополонених і негайного від'їзду більшовицьких військ із міста. Ввечері 13 грудня вокзал було звільнено.

Бої тривали до 15 грудня й закінчилися перемогою військ Центральної Ради. Проте більшовики отримали підкріплення. Більшовицька влада в м. Олександрівську остаточно була встановлена тільки 2 січня 1918 р. унаслідок прямої інтервенції московських загонів Червоної гвардії. 2 січня 1918 р. до міста прибули чотири ешелони більшовицьких моряків і червоногвардійців-робітників Петрограда та Москви у броньованих вагонах з гарматами і кулеметами під загальним командуванням Богданова. Разом із червоногвардійцями Катеринослава та місцевими більшовиками вони зайняли станцію Катерининську, захопили залізничні мости, шляхи і пристань на Дніпрі. Таким чином, більшовицька влада в м. Олександрівську була встановлена внаслідок прямої воєнної інтервенції.

З протоколів засідання міської думи видно, що для населення було несподіваним проголошення в місті влади більшовиками. Громадське самоврядування констатувало захват влади силою. Дума не вступила в боротьбу із владою, захопленою зброєю, закликала населення до спокою і не припинила своєї діяльності.

Органи місцевого самоврядування, ради робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії, що складались з меншовиків та есерів, також не визнали уряду В. Леніна.

Так було, наприклад, в Бердянську. 29 жовтня 103 депутати Бердянської ради (за ними стежив багатотисячний натовп) обговорювали петроградські події. При поіменному голосуванні 49 “за”, 43 “проти” і 2 “утримались” пройшла резолюція меншовиків, Бунду, в якій засуджувався більшовицький переворот і ставилася вимога передати владу однорідному соціалістичному урядові. На засіданнях ради у зв'язку із загостренням політичної кризи було вирішено створити в місті Тимчасовий революційний комітет із представників рад, міського й повітового самоврядування, центрального бюро профспілок, заводських комітетів і соціалістичних партій.

Більшовики м. Бердянська, не отримавши більшості в Радах 31 жовтня 1917 р., зібралися на загальні збори, де прийняли рішення про захоплення влади в місті. З цією метою більшовики пішли на утворення революційних комітетів – ревкомів, що складалися переважно з більшовиків. Але спроба більшовиків захопити владу в місті в жовтні – листопаді 1917 р. закінчилася поразкою.

10 грудня Бердянська рада висловила протест проти підпорядкування Північної Таврії владі Центральної Ради, погоджуючись на проведення референдуму в Таврійській губернії з цього питання [22]. Але у волостях Бердянського повіту було засуджено заколот більшовиків у Петрограді та визнано Центральну Раду. Так, 3 грудня 1917 р. Новогригорівська волосна Рада селянських депутатів на пропозицію її голови Н. Чижа ухвалила приєднатись до України [23]. 10 грудня 1917 р. своє ставлення до Центральної Ради визнала Бердянська міська дума, рішенням якої було визнано Центральну Раду вищим органом влади в Україні.

Влада більшовиків остаточно була встановлена в Бердянському повіті лише в січні 1918 р. з допомогою військ з півночі.

У Мелітополі події розгорталися за аналогічним сценарієм. Більшовики почали готуватись до збройного заколоту в місті. 31 жовтня 1917 р. до них на допомогу прибув загін червоногвардійців та севастопольських матросів у кількості 600 чоловік на чолі з більшовиком Н. Пожаровим. Незважаючи на активну агітацію, більшовики не змогли отримати більшості в Радах робітничих і солдатських депутатів.

30 листопада 1917 р. на засіданні ради під час гострих дискусій більшовики агітували за визнання Раднаркому на чолі з Леніним. Але резолюція більшовиків не пройшла. За неї проголосувало 53 депутати, а проти – 59.

Більшовики для впровадження своєї політики пішли на створення революційного комітету – ревкому, який очолив М. Пахомов. Навколо ревкому, на противагу Раді, створювався апарат радянської влади. Була створена Надзвичайна комісія на чолі з В. Семеновим.

Вже 17 грудня в Мелітополі відбувся з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, міських і земських самоврядувань і соціалістичних партій Північної Таврії (Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів). На з'їзді було порушено питання щодо участі в оголошених Центральною Радою виборах до Українських Установчих зборів. З питання про приєднання повітів до УНР було вирішено провести референдум. Голова партії українських есерів Мелітопольського повіту К. Залізняк закликав делегатів підтримати Центральну Раду і оголосив, що Чорноморський флот направив для переговорів з нею 84 своїх представники. 158 делегатів з'їзду (з 200) підтримали Раду та вибори до Українських Установчих зборів [24].

Ці приклади свідчать про те, що політика Центральної Ради знаходила підтримку серед широких верств населення, а більшовицька партія за таких умов не могла розраховувати на те, що радянську владу можна встановити мирним законним шляхом. Тому владу, яка не має підтримки населення, можна встановити лише силою, що більшовики і зробили взимку 1918 р.

В умовах збройної боротьби з більшовиками Центральна Рада у січні 1918 р. пішла на рішучий крок – проголошення в IV Універсалі незалежності УНР. Текст Універсалу було надруковано в місцевих газетах в усіх містах нашого краю. Українське населення підтримувало цей крок Центральної Ради. У той же час неоднозначно на нього відреагували представники національних меншин. Водночас із неприйняттям IV Універсалу багато політичних груп та громад національних меншин виступали з лояльними щодо незалежності України заявами. Так, єврейська демократична фракція Олександрівської міської думи обнародувала після проголошення IV Універсалу Декларацію, у якій підтримувала державотворчі прагнення українців і застерігала від звинувачення всіх євреїв в антиукраїнстві. "Перефразуючи слова відомого публіциста В. Жаботинського, – зазначалося в Декларації, – дозвольте сказати: "Дозвольте ж і нам, євреям, мати своїх негідників, і хай нації, що дала світу Мойсея, Христа, Маркса і Ласалю, – дозволено буде мати Троцького і Зінов'єва, які відмовилися від солідарності з єврейським народом". Декларація закінчувалася словами: "Хай живе вільна Україна. Хай живуть і вільно розвиваються всі народи, що населяють її" [25, арк. 38].

Але вже в лютому 1918 р. на Запоріжжі був встановлений більшовицький режим.

Повсюдно ліквідовувались органи влади Тимчасового уряду і Центральної Ради, розпускались волосні земства, переобирались сільські та волосні Ради, земельні, продовольчі комітети. Після взяття кожного населеного пункту командування радянських військ залишало тут свого комісара з червоногвардійцями або утворювало ревком. Їм передавалась вся повнота влади. Після впровадження радянської влади розпочалося впровадження більшовицького експерименту в суспільно-політичне та господарське життя нашого краю.

Соціально-економічні зміни в краї в 1917–1918 рр. у своєму розвитку пройшов два етапи: до і після захоплення влади більшовиками.

У 1917 р. Олександрівськ перебував в складних умовах зруйнованого господарства, фінансових неплатежів. Міська дума та управа перебували у стані постійного пошуку коштів, необхідних для надання матеріальної допомоги родинам солдатів, що воювали на фронтах Першої світової війни, та іншим соціально незахищеним верствам міського населення. Продуктивна діяльність міського управління була не можливою через відсутність тих коштів, що колись надходили до міської казни від платників податків, адже міська промисловість і торгівля були зруйновані. Швидкими темпами зростала заборгованість міста. Влітку 1917 р. борг міста становив 3 млн. 880 тис. крб. [26, с. 102].

Сигналом тривоги для міста була інформація про голод, що насувався з півночі Росії. При міській управі діяв міський продовольчий комітет, робота якого була спрямована на створення запасів зерна. За даними на 1 травня 1917 р., при ньому діяло 6 основних відділень: 1) міська хлібопекарня; 2) оптові борошняні склади; 3) крамниця бакалійних товарів; 4) крамниця хлібопродуктів; 5) м'ясне відділення; 6) виробництво борошна.

Враховуючи обставини, в яких розвивалося міське господарство, продовольчий комітет Олександрівська був чи не єдиним, який, передбачаючи продовольчу руїну, самостійно став до організації створення запасів зерна. Так, вже в серпні 1917 р. діячі міського управління намагалися зібрати і постійно нарощувати запаси хліба.

Для подальшого проведення продовольчої програми міське управління Олександрівська розпочало клопотання перед урядом про надання йому 2-мільйонної позики. Однак тільки завдяки особистій поїздки до Петрограда міського голови пощастило отримати гарантію на позику в 300 тис. крб.

Поряд з проблемами продовольчого характеру Олександрівськ зіткнувся також з такими проблемами, як спекуляція в місті, постачання населення паливом, охорона правопорядку. Зменшувалось виробництво продукції на промислових підприємствах Олександрівського повіту. Економічна ситуація у регіоні, як і у всій Україні, погіршувалася.

Складною залишалась ситуація в сільському господарстві: не вистачало робочих рух, скорочувались посівні площі, знижувалась врожайність, часто траплялись непорозуміння між селянами та поміщиками щодо використання орендованої землі. У багатьох волостях селяни громили економії, забирали хліб з амбарів, інвентар. З квітня по жовтень 1917 р. в Бердянському та Мелітопольському повітах відбулося 83 гострих конфліктів між селянами та поміщиками. Такими були наслідки затримки з проведенням аграрної реформи на селі.

Центральна Рада намагалась взяти під контроль ситуацію. Генеральний секретар земельних справ надіслав земельним комітетам циркуляр, у якому пропонував "скласти детальний опис реманенту у всіх нетрудових господарствах по можливості у присутності власників і за їх підписом, роз'яснюючи їм, що коли Установчі збори вирішать про перехід інвентаря, їм буде сплачено за тими описами". Але такі половинчаті кроки уряду не могли заспокоїти ні селян, ні поміщиків. Деякі з поміщиків саботували засів землі. Великі земельні масиви залишались не засіяними в Таврійській губернії. У таких умовах селяни вбачали свій патріотичний обов'язок у спасінні врожаю та засіви пустуючих земель.

У жовтні–листопаді 1917 р., до більшовицького перевороту, соціально-економічне становище подовжувало ускладнюватися. Міське управління Олександрівська продовжувало роботу у сфері забезпечення міста Олександрівська продовольством. На кінець 1917 р. при продовольчому комітеті міської думи діяло вже 22 відділення. У жовтні 1917 р. продкомітет звернувся із закликом про створення спеціального комітету, який би захищав інтереси та задовольняв потреби робітничого класу міста. Цей заклик знайшов відгук у робітничому середовищі. Робітники висунули своїх представників для участі в роботі міського продкомітету. Завдяки цій діяльності вдалося послабити продовольчу кризу. Продкомітет був тим осередком, до якого сходилися усі шляхи повсякденного життя населення міста.

Поряд із проблемами продовольчого характеру, в кінці 1917 р. однією з найболючіших залишалась проблема постачання населення паливом – вугіллям та нафтопродуктами. З падінням видобутку вугілля на шахтах скоротилися норми його видачі містам. Олександрівську належала норма в 13 вагонів вугілля на місяць. Ця норма не виконувалась. За 6 місяців 1917 р. місто отримало тільки 34 вагони. Цього не вистачало навіть для потреб навчальних закладів та лазаретів. Завдяки міському управлінню було налагоджено плановий розподіл палива серед населення міста, установ та організацій.

Проблема охорони правопорядку також гостро постала перед міською думою. І хоч нею було асигновано близько 300 тис. крб., справа залишалась у безнадійному стані. Головна увага зосереджувалась на організації загонів самоохорони.

Впливове значення в діяльності Олександрівського міського самоврядування мав відділ праці. На нього покладалися завдання відкриття в місті біржі праці, робітничого клубу та їдальні. При біржі передбачалось відкриття культурно-просвітницького відділу, бібліотеки, "примирювальної камери" (займалась арбітражем у трудових конфліктах). При робітничому клубі планувалося проведення лекцій, розроблялося питання про відкриття народного університету.

Міське управління Олександрівська не обминало проблем народної освіти. На 1917 р. в місті діяли міська жіноча 8-класна гімназія, міська чоловіча 8-класна гімназія, міське 4-класне училище, 4 міські народні школи, 2 церковно-приходські школи, єврейські училища, учительська семінарія та інші. У вересні 1917 р. в місті було відкрито чоловічу народну школу, відкрилися курси для дорослих, як вечірні загальноосвітні, так і професійної підготовки робітників. З метою поліпшення справи народної освіти училищною комісією при управі було створено план дошкільної, шкільної та позашкільної освіти, планувалося відкриття у передмістях Олександрівська 4 дитячих садки, 4 нові школи тощо. Але переважна більшість планів у нестабільних політичних умовах не була реалізована.

Таким чином, міська дума Олександрівська в умовах політичної нестабільності докладала всіх зусиль, щоб зберегти і покращити міське господарство, не допустити анархії у місті. Подібні процеси відбувалися в інших містах краю.

У Запорізькому краї розпочалися процеси українізації освіти. Українська інтелігенція спрямувала свої зусилля на впровадження в усі сфери життя української мови, поширення в масах здобутків української культури. У жовтні 1917 р. Олександрівська повітова земська управа повідомляла Центральну Раду про постанову земського зібрання від 23 вересня 1917 р. про впровадження навчання в школах українською мовою [14, с.839–840]. Незаперечний вплив на розгортання українізації мало рішення Центральної Ради у березні 1918 р. про надання українській мові статусу державної. Згідно з наказом Міністерства народної освіти в усіх школах запроваджувалося викладання виключно українською мовою. Для забезпечення цього наказу в Запорізькому краї Міністерство освіти заздалегідь почало організовувати літні (1918 р.) курси [27, с. 164]. Значну роботу в цьому напрямку виконало Українське товариство шкільної освіти. Воно спрямувало свої зусилля на об'єднання українського вчительства, демократизацію шкільної

справи, організацію літніх учительських курсів українознавства для провінційних вчителів [28, арк. 30]. До програми занять входила українська мова, українська література, історія, географія та економіка України. Незважаючи на зміну влади – встановлення влади Гетьмана П. Скоропадського, такі курси влітку 1917 р. розпочали свою роботу в різних містах Запорізького краю. 10 серпня 1917 р. відбулося урочисте відкриття українських курсів у приміщенні Бердянської чоловічої гімназії. На зборах були присутні вчителі, представники громадськості міста, діячі “Просвіти” та науковці. Міський голова П. Константинов наголосив на великому значенні рідної мови “як провідника світових ідей і загальнолюдської культури”. Українською мовою привітав присутніх голова “Просвіти” Олійник [29]. Урочистість події та виступи ораторів вразили присутніх, що заповнили весь актовий зал гімназії. Стаття під назвою “Торжественный акт открытия курсов” була опублікована на сторінках “Известий Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов”.

У справі українізації вчителі проявляли зваженість і поміркованість, вимагаючи провести українізацію початкових шкіл з нового навчального року, а середніх шкіл – “поволі, відповідно до вимог педагогічного такту”, причому “додержуючись принципу забезпечення меншостей” [30, с. 150–151].

У той же час відчувалися проблеми з наявністю викладачів української мови, історії та географії України. Посада викладача української мови довго залишалася вакантною у Бердянській чоловічій гімназії та інших навчальних закладах Запорізького краю [31, с. 198–199].

В кінці 1917 – на початку 1918 р. більшовики, встановивши радянську владу на території нашого краю, почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин, прагнучи нав’язати краю ті порядки, які утверджувались в Росії.

Розпочалася конфіскація великих та середніх промислових підприємств. 21 січня 1918 р. було конфісковано завод ДЕКА в Олександрівську. Мелітопольська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів на початку 1918 р. винесла рішення про націоналізацію ряду підприємств і млинів. У Бердянську більшовики взяли до своїх рук банки й продовольство. Розпочалися конфіскації, контрибуції, реквізиції майна, будинків промисловців, купців, домовласників та землевласників. Нерідко жертвами таких дій були і представники інтелігенції, котрих більшовики сприймали як “буржуїв”. Здійснювали ці акції місцеві ради, ревкоми та різноманітні воєнні команди.

Націоналізація великих підприємств погіршила соціально-економічну ситуацію в нашому краї, адже, не маючи кваліфікованого керівництва, підприємства опинились на межі зупинки, а багато з них взагалі зупинилися.

Більшовицькі експерименти розпочалися і на селі. Селяни влаштовували стихійні розгроми поміщицьких маєтків, розподіляли землю, майно та худобу. Але більшовики прагнули нав’язати селянству принцип артільно-комуністичного ведення господарства. 21–23 січня 1918 р. відбувся з’їзд рад Мелітопольського повіту, що прийняв рішення про знищення поміщицького землеволодіння й розподіл землі між селянами. Аналогічне рішення було прийняте 1 березня 1918 р. на з’їзді селянських депутатів Олександрівського повіту. На базі деяких поміщицьких маєтків створювались колективні господарства й радгоспи.

Одним із найважливіших для більшовиків в Україні було питання про хліб. Більшовики прагнули одержати продовольство і забезпечити центр сировиною. Партійні організації, повітові і волосні ради, ревкоми організовували вивезення хлібу із Запорізького краю. Протягом лютого–березня 1918 р. тільки з Мелітопольського повіту в Петроград, Москву та північні промислові губернії Росії було відправлено 595 вагонів хліба. Хліб відбирали у селян силою.

Така політика радянської влади посилювала антибільшовицький опір. Після переговорів у Бресті Центральна Рада поставила завдання взяти під національний контроль всі українські території, у тому числі і південні. Згідно зі статтею 6 Брестського договору Росія була зобов’язана негайно припинити війну проти України, підписати з нею мирний договір та визнати мирний договір між УНР і Центральними державами від 9 лютого 1918 р. Договором від 9 лютого 1918 р. передбачалася участь німецьких і австрійських військ у відновленні контролю Центральної Ради над Україною, у тому числі і над її південними губерніями. 18 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська перейшли в наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. Операції в Україні вели 20 німецьких і 8 австрійських дивізій. У лютому 1918 р. Українські січові стрільці у складі австрійської армії перейшли через Збруч. 3 весни 1918 р. військову групу австрійської армії, до складу якої був включений легіон УСС, очолив Вільгельм Габсбург. Представник однієї з найбільш древніх європейських монархічних династій, онук австрійського імператора Франца-Йосифа I і рідний племінник останнього імператора Австро-Угорщини ерцгерцог Вільгельм Габсбург у середовищі українських військових за давньою козацькою традицією отримав ім’я Василя Вишиваного.

У зв'язку із входженням австро-німецьких військ на територію України в кінці лютого 1918 р. розпочалася мобілізація. З Олександрійського повіту до лав Червоної Армії було включено 1500 робітників та селян.

У середині квітня 1918 р. Олександрівськ був взятий після короткотривалих запеклих боїв з більшовицькими частинами військовою групою Вільгельма Габсбурга і німецькими підрозділами. Тут В. Габсбурга (Василя Вишиваного) і Українських січових стрільців доля зводить з частинами Запорізького корпусу Армії УНР (командував генерал О. Натіїв) у складі 2-го Запорізького піхотного полку на чолі з полковником П. Болбочаном та Запорізького полку кінних гайдамаків ім. К. Гордієнка на чолі з полковником В. Петрівим [32, с. 84]. Запорізький корпус, яким командував генерал О. Натіїв, мав виконати наказ Центральної Ради провести військову операцію, метою якої є включення Криму до складу незалежної України. Частина січового стрілецтва, довідавшись про похід на Крим, вступила до лав корпусу [33, с. 24].

У районі Олександрівська усуси перебували протягом майже двох місяців, відзначившись активною культурно-просвітницькою діяльністю. Ця діяльність продовжувалася і після встановлення влади П. Скоропадського у південноукраїнському регіоні.

18 квітня вже велися бої за Мелітополь, який завзято обороняли більшовицькі частини. Таким чином, на кінець квітня 1918 р. Запорізький край був визволений від більшовицьких військ.

Встановленню національного контролю над краєм мав сприяти і новий національно-територіальний поділ України. Його Центральна Рада почала впроваджувати 6 березня 1918 р., коли Південь ще залишався під контролем більшовиків. Рада прийняла закон, який можна оцінювати як важливий крок у напрямку подолання імперського адміністративно-територіального поділу України і повернення до національних історичних традицій. Цим законом скасовувався поділ на губернії та повіти і, враховуючи історичні і економіко-географічні реалії, територія УНР розділялася на 32 землі. Землі Запорізького краю мали включатися до складу таких земель: *Січ* із центром у Катеринославі (колишній Катеринославський, частини Верхньодніпровського, Новомосковського, Олександрівського повітів Катеринославської та Херсонської повіту Херсонської губернії, тепер південний захід сучасної Дніпропетровської і північний захід Запорізької областей); *Запоріжжя* з центром у Бердянську (колишній Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губернії, тепер – південь Запорізької області); *Азовська земля* з центром у Маріуполі (колишній Маріупольський, Павлоградський і Олександрівський повіти Катеринославської губернії, південь сучасної Донецької, північ Запорізької та схід Дніпропетровської областей) [34, арк. 40–40 зв.; 35, с. 16–17]. Розробляючи новий національно-територіальний поділ України, Центральна Рада враховувала історико-географічні і економічні особливості регіону, звертаючись, разом з тим, до історичної пам'яті українців. У сучасних теоріях націотворення наявність “спільних міфів та історичної пам'яті” відноситься до найголовніших рис національної ідентичності [36, с. 23]. Однак адміністративно-територіальна реформа Центральної Ради не була завершена, і після перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман відмовився від земельного і повернувся до старого губернського поділу.

Таким чином, доба Центральної Ради позначена національно-культурним відродженням. У Запорізькому краї значно посилювався інтерес до української культури, друкованого слова. Ренесанс переживали “Просвіти” та інші національно-культурні товариства, до сфери впливу яких потрапляли все ширші верстви населення. Відбувалися процеси українізації освіти.

Населення Запорізького краю, як і всієї України, в добу Центральної Ради активно включилося до політичного життя. Національні прагнення українців краю перебували як в культурницькій площині, так і політичній сфері. У легальних умовах відновлювали свою діяльність політичні партії, Ради і профспілки. Відбувався процес організаційного оформлення демократичних інституцій тощо. Розпочалося формування озброєних об'єднань місцевої самооборони – загонів Вільного козацтва.

У русифікованих містах Запорізького краю вплив українських політичних сил і влади Центральної Ради був слабшим, ніж серед сільського населення. Соціокультурний розкол між містом і селом зберігся. Проте характер подій визначала українська більшість, яка переживала процеси інтенсивної національної консолідації. Основні вимоги українського населення краю зводилися, переважно, до здобуття національно-територіальної автономії України в складі демократичної Російської республіки. В умовах Української революції багато жителів Запорізького краю, які раніше не замислювалися над своїм національним походженням, стали відчувати себе українцями і приєдналися до державотворчого процесу.

У квітні 1918 р. під тиском об'єднаних українських і німецько-австрійських військ залишки розбитих більшовицьких частин покинули територію України і над Запорізьким краєм знову був встановлений суверенітет УНР. Регіоном почали управляти українські урядовці, керуючись інтересами України і спираючись на її закони. У складних умовах іноземної військової присутності і

багатонаціонального середовища краю українська держава встановила тут повний контроль і почала реалізовувати свою політику.

З приходом до влади Гетьмана П. Скоропадського розпочався новий етап у розвитку Запорізького краю.

Джерела та література

1. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999.
3. Ресент О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни. 1917–1920 рр. / НАН України, Інститут історії України. – К., 1996.
4. Гвоздик В.С. Участь українського селянства Півдня України у політичній боротьбі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX.
5. Гвоздик В.С. Формування партійно-політичних сил на Півдні України (березень – серпень 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII.
6. Гвоздик В.С. Політичні результати виборів до Українських Установчих зборів на Півдні України за доби Центральної Ради // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXII.
7. Бондаренко В.Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень – листопад 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX.
8. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991.
9. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994.
10. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993.
11. Чоп В.М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX.
12. Чоп В.М. Українське питання в ідеології махновського руху // Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). – Запоріжжя, 1998. – Ч. 1.
13. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 582.
14. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.); Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія) – К., 2003.
15. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 43.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 159.
18. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 44.
19. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р.
20. Винниченко В. Відродження нації. – Відень; К., 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року. – К., 1990). – Ч. II.
21. Гвоздик В.С. Участь населення Олександрівська у виборчих кампаніях 1917 року // Народне виявлення в Україні: історія і сучасність. Тези доповідей науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 5 квітня 2000 р.). – Запоріжжя, 2000.
22. Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (Бердянск). – 1917. – 12 декабря.
23. Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (Бердянск). – 1917. – 22 декабря.
24. Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (Бердянск). – 1917. – 23 декабря.
25. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 98.
26. Плаксий Т.М. Міське громадське самоврядування м. Олександрівська (1917–1919 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: південна Україна XX століття. – Вип. 1 (4). – Запоріжжя, 1998.
27. Янковська О.В. Культурне життя в період визвольних змагань у контексті українізації (1917–1920 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей – К., 2002. – Вип. 6.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 45.
29. Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (Бердянск). – 1917. – 12 августа.
30. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). – Мюнхен, 1956.
31. Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919) / Упорядники: І. Лиман, В. Константинова // Матеріали з історії Бердянського педагогічного державного університету. – Т. II. – К., 2007.

32. Мемуари Вільгельма Габсбурга, Полковника УСС // Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів / Інститут історії України НАН України, Київський державний лінгвістичний університет, кафедра історії України. – К., 1999.
33. Винницький Р. Похід на Крим // Альманах “Червоної Калини” (Львів). – 1929. – Річник VIII.
34. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331.
35. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.
36. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994.

Summary

The events of Tsenral'na Rada period is considered in the paper. The political situation and election's results in the region are analyzed by author. The social-economic processes and ukrainization of education in Zaporizhzhya region are characterized. The main investigation's subject is events on Zaporizhzhya in the period of Tsenral'na Rada last times existing, when region was free from Bolsheviks the Austrian-Hungarian troops jointly with Ukrainian Sichovi Striltsi.

В. С. Гвоздик

ПОЛІТИЧНА БОРотьБА У ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917– ПОЧАТОК 1918 РР.)

Сьогодні Україна переживає складний процес утвердження нових форм політичного, економічного, соціального, духовного життя, і її успіхи на цьому шляху багато в чому залежать від здатності політиків враховувати національно-державницькі і соціальні прагнення як українців, так і представників національних меншин, шукати взаєморозуміння між собою. Аналогічно стояли ці питання і в період розгортання національної революції 1917-1920 рр. Хоча вона і не досягла остаточної мети, проте деякі її уроки слід враховувати нашій політичній еліті і сьогодні.

Дослідження характеру і змісту революційних подій 1917 – 1918 рр. в Запорізькому краї – регіоні зі значними етнонаціональними та соціокультурними особливостями – є актуальною науковою проблемою. Однак вона й досі залишається маловивченою, хоча увага до регіональних аспектів Української революції могла б пролити додаткове світло й на саму цю революцію.

Уся політична боротьба в Україні в 1917 р. розглядалася радянськими істориками крізь призму обґрунтування неминучості “Великої Жовтневої соціалістичної революції” та перемоги в ній більшовицької партії. Такими є, наприклад, праці Ю. М. Гамрецького, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь [1], С. К. Мельника [2]. Загальну характеристику політичним партіям і їх діяльності в регіоні ми знаходимо у роботах Ю. І. Терещенка [3], Р. І. Ветрова, Б. І. Корольова [4], які основну увагу звертали на висвітлення вирішальної ролі більшовицької партії; українські національні партії отримали в їх роботах назву дрібнобуржуазних, а їх роль у національно-визвольній боротьбі майже не розглядалася.

Зі здобуттям Україною незалежності проблематика національної революції увійшла у ранг пріоритетних сфер дослідження українських істориків. Роботи В. Ф. Верстюка [5], О. П. Реснєта [6], В. Ф. Солдатенка [7], Ф. Г. Турченка [8] заклали концептуальні засади і нові методологічні підходи вивчення цього питання.

Останнім часом набирає обертів вивчення революційних подій під кутом зору історичної регіоналістики. Так, на південноукраїнському ґрунті націєтворчі аспекти визвольних змагань досліджує Г. Ф. Турченко [9].

Серед спеціальних праць, присвячених історії Запорізького краю, особливе місце посідає робота з багатотомної серії “Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область” [10]. Колектив авторів, звертаючи більшу увагу на дослідження історії краю у радянський час, розглядають політичну боротьбу крізь призму тодішньої ідеології, зауважуючи, що українські буржуазні націоналісти намагалися використати національно-визвольний рух у своїх інтересах. Разом із тим, робота цінна з точки зору фактичного матеріалу, відомостей про соціально-економічний та політичний розвиток Запоріжжя напередодні Лютневої революції. Автори справедливо підкреслюють, що в регіоні встановлення влади рад було досить складним.

З точки зору аналізу економічної, соціальної та етнічної ситуації у 1917 р. на Запоріжжі особливо цінною є двотомник “Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні” [11]. У другому томі колективної праці дається аналіз проблеми на регіональному рівні, окремо у Північній Таврії (Бердянському і Мелітопольському повітах) і в Олександрівському повіті Катеринославської губернії.